

Daniel Stracke

A premodern városi tér kutatása*

Módszertani megjegyzések a városképek és városalaprajzok használatához az első magyar várostörténeti atlasz¹ megjelenése kapcsán

Három dimenzióban gondolkodva a városi tér alaprajzból és az azon emelkedő épületekből áll, melyek tanulmányozását igen változatos források teszik lehetővé.² Ezek közül jelen írásban két típust, a városképeket és a városalaprajzokat kívánjuk – az őket méltán megillető kimerítő bemutatás nélkül – röviden jellemezni. Nem állítjuk, hogy e források önmagukban teljes képet nyújtanak a premodern városi térről, mindössze arra teszünk kísérletet, hogy felkeltsük az érdeklődést a térelemzésben való felhasználásuk lehetőségei iránt.

A városábrázolások e két grafikus formáját a városi tér iránt az utóbbi időben megnövekedett érdeklődés ellenére a történészek (legalábbis a német kutatók) mindeddig igen mostohán kezelték. Még a *spatial turn*³ képviselőit is csak kevésbé érdekli, hogy a térképek és ábrázolások mit mondanak a „valóságos” térről, inkább az a kérdés áll kutatásaik középpontjában, hogy e források hogyan mutatják be, illetve hogyan hozzák létre az egyes helyekről alkotott elképzeléseket, azok „mentális térképeit”. Ez a hozzáállás azért különösen furcsa, mert Edmund Soya, a *spatial turn* mozgalom egyik atyja éppen a „valóságos és elképzelt helyek” tanulmányozásának szükségességét hirdette, értve ezalatt a tér anyagi és elképzelt vonatkozásait egyaránt.⁴ Számunkra a kutatás tárgya a valódi topográfia, ám amikor a forrásokat arra vonatkozóan faggatjuk, hogy hogyan néztek ki a premodern városok, fel kell tennünk azt a kérdést is, mit és miért mondanak, s az általuk hordozott ábrázolások hogyan és mi okból jöttek létre.

A történészek viszonylagos közömbösségének talán egyéb oka is van: a városképeket és városalaprajzokat elsősorban más akadémiai diszciplínák kutatási tárgyainak tekintik – az előbbit a művészettörténet, az utóbbit a földrajz és kartográfia asztalára „delegálják”, mely tudományágak aztán saját nyelvezetüknek, elképzeléseiknek és elméleteiknek megfelelően közelítenek e forrásokhoz. A grafikus művészetek és kartográfia történetének bemutatása azonban messze túlmutatna jelen tanulmány keretein, bármennyire is hasznos lenne a téma

* A tanulmány szerzője a müncheni *Institut für vergleichende Städtegeschichte* a német várostörténeti atlaszkészítő csoportjának a tagja, jelenleg a braunschweigi városatlasz kiadásán dolgozik. (A szerk.) Írását felkérésre készítette a Korall számára.

¹ A Sopronról készült várostörténeti atlaszt lásd Jankó – Kücsán – Szende 2010.

² A forrásokra lásd a Dr. Wilfried Ehbrecht tiszteletére összeállított kötet tanulmányait: Opll (Hrsg.) 2004. A magyar városokra vonatkozó írott forrásokra: Szende 2004.

³ König (Hrsg.) 2006: 84–28.

⁴ König (Hrsg.) 2006: 297–299.

mélyebb megértéséhez. E helyütt tehát csak néhány alapvető gondolatra és módszertani kérdésre hívjuk fel a figyelmet annak kapcsán, ha ezeket a forrásokat az egykor volt városi tér rekonstruálására kívánjuk használni.

A valóságot mindkét forrástípus bizonyos szűrők alkalmazásával ábrázolja. Annak érdekében, hogy a történeti forrás valódi értékét megítélhessük, figyelemmel kell lennünk létrejöttük körülményeire és az általuk hordozott üzenet közvetítésekor alkalmazott szabályokra. Először a kora újkori városképeket és azok jellemzőit mutatjuk be, majd a városalaprajzokat elemezzük. Végül az e források közlésével foglalkozó nemzetközi vállalkozásokról és nemzeti projektekről ejtünk szót, melyek célja, hogy a jövőbeni térkutatások számára elérhetővé tegyék ezt az igen értékes forrásanyagot.

VÁROS LÁTKÉPEK: KÉSZÍTÉS ÉS SZABÁLYOK

A 14. század második felétől városábrázolásokkal fametszetek, majd a 15. század második negyedétől rézmetszetek és rézkarcok formájában találkozunk.⁵ Később, a kora újkori Európában a városábrázolások nyomtatása a tömegigények kielégítését célozva specializálódott, és tőkés vállalkozássá fejlődött.⁶ A nyomtatokat lapnyomatként (*Einblattdruck*) vagy könyvbe kötve városképgyűjteményként terjesztették; ez utóbbit példázzák a Georg Braun és Franz Hogenberg (1572–1617), illetve a Matthäus Merian műhelyéből (1642 után) kikerült művek.⁷ A következőkben – a nyomtatás bonyolult technikai kérdéseinek elemzése nélkül⁸ – azt mutatjuk be, hogyan jöttek létre maguk az ábrázolások; ennek híján ugyanis aligha lehetséges a nyomtatott városképek topográfiai értelmezése.

Amikor a város ábrázolását fába vagy a réz nyomólemezbé metsztették, illetve karcolták, ezt bizonyára valamely minta alapján tették; e minták azonban kevés kivétellel nem maradtak az utókorra.⁹ A minta lehetett egy olyan helyi művész által a nyomtatást nem sokkal megelőzően rajzolt vázlat, aki ténylegesen ismerte a várost; ez esetben a nyomtatott ábrázolás meglehetősen pontos és korhű lett. A mintát másolhatták azonban egy régebbi városkép-gyűjteményből is; a nyomtatott változat így a készítés idejéhez képest akár több évtizeddel korábbi állapotot is tükrözhetett,¹⁰ vagyis egy olyan város képe volt, amely időközben esetleg drasztikus változásokon esett át.

⁵ Linden 1983: 30f, 105f.

⁶ Jacob 1982: 147–214; Besing 1999.

⁷ Behringer 1999; Schmitt – Luckhardt 1982: 10; a legfontosabb munkákra: Fauser 1978; Bachmann 1965. Ezúton szeretném megköszönni Anda-Lucia Spânu-nak, hogy rendelkezésemre bocsátotta egy nemrégiben elhangzott előadásának a szövegét (Spânu 2011), amely a mai romániai városokról fennmaradt városképek sokféleségébe és levéltári fellelhetőségükbe engedett betekintést.

⁸ Linden 1983.

⁹ Például A. A. Beck vázlata: Mertens – Moderhack 1981: 149 (38. tábla).

¹⁰ Példaként lásd lentebb Braunschweig Szent Cyriacus nevű külvárosát.

A több kötetből vagy nagy számú táblából álló látkép-*compendiumok* esetében¹¹ általában nagy bizonyossággal állítható, hogy a várost a nyomólemezebe karcoló művész valaki más vázlata alapján dolgozott, saját maga nem ismerte a várost vagy annak épületeit. Ily módon pedig könnyen hibát ejthetett, felcserélve például a védelmi funkciót betöltő kaputornyot egy templomtoronnyal. A helyben készült lapnyomat esetében valamivel nagyobb az esély arra, hogy a forrás topográfaiilag pontos információkat tartalmaz.¹²

A topográfiai pontosság nagyban függött a minta minőségétől, a metszetet készítő tehetségétől, de attól is, hogy az alkotó mennyire a minta és mennyire a saját művészi elképzelései alapján dolgozott. Nem feltétlenül az az ábrázolás kelti leginkább a valóság benyomását, amely a látvány apró részekre bontásával készült. Hogy jól ismert példát idézzünk, bámulatra méltó, gyakran mennyivel életszerűbbé és arányosabbá tudták varázsolni a Matthäus Merian műhelyében dolgozó művészek a régi látképek másolatait, mint az eredetiek. Ennek a hatásnak az elérése érdekében a művészek képzelőerejük függvényében „feljavították” a korábban készült minta egyes elemeit: eltolták a nézőpontot, megváltoztatták a háttérrel, vagy újabb részleteket találtak ki és adtak hozzá az ábrázoláshoz.¹³

A kérdést tovább bonyolítja, hogy a korábban használt fametszettől eltérően, amely néhány nyomtatás után törekennyé és használhatatlanná vált, fém nyomólemezzel akár pár száz másolatot is tudtak készíteni.¹⁴ Ha pedig a fémre karcolt ábra halványodni kezdett, nem feltétlenül kellett a lapot rögtön eldobni; ellenkezőleg, könnyedén újra lehetett metszeni, amely újrametszést csak az igen tapasztalt szem érzékelté.¹⁵ E folyamat eredményképpen az eredeti ábrázolás gyakran megváltozott, s a nyomdából végül az eredeti motívum több változata is kikerült. Egy mű teljes vagy részbeni nyomtatása után tehát ugyanazt a réztáblát – a szükséges változtatások után – felhasználhatták a következő produktumhoz is. Mint értékes vagyontárgyat, a nyomólemezt, illetve nagyobb valószínűséggel azok gyűjteményét vagy eladták, vagy esetleg másik nyomdászra, műhelyre hagyományozták, mielőtt egy teljesen új könyvet nyomtattak volna vele.¹⁶

A premodern látképek készítésének mozgatórugóit a haszon és a reprezentáció jelentették,¹⁷ míg az azokat készítő művész célja egy szép, egységes és prezentálható városkép létrehozása volt.¹⁸ Ezt nem csak azzal lehetett elérni, hogy a várost például festői vidéket övező hegyek közé helyezték, hanem azzal is, hogy

¹¹ A Merian-féle *Topographies* például 31 kötetből áll, és közel 2150 ábrát tartalmaz.

¹² Junk 1984: 72. Másrészt voltak olyan művészek, mint például Friedrich Bernhard Werner (1690–1776), akik hosszú utazásokat folytattak, hogy saját szemükkel lássák az általuk ábrázolt városokat. Marsch 2010.

¹³ Junk 1984: 72.

¹⁴ Linden 1983: 102.

¹⁵ Linden 1983: 108 (javítások a metszeteken); 43f (javítások a lenyomatokon).

¹⁶ A nyomtatott város látképekre és a közöttük lévő összefüggésekre: Fauser 1978; Bachmann 1965.

¹⁷ Jacob 1982: 157f.

¹⁸ Junk 1984: 72; Schmitt 1985: 126f; Michalski 1999: 49.

jellegzetességeit kiemelték, míg *silhouette*-jének egyedi vonásokkal nem rendelkező részeit elnyomták. Mindeközben a művészek általában eltorzították a város főbb épületeinek arányait anélkül, hogy egy pillanatra is felmerült volna bennük a természethez való hűség igénye. Eme épületek, különösen a templomok méretét fontosságukat és méltóságukat kiemelendő eltúlozták, a városfalak tornyai pedig a jól védhetőséget és a város gazdagságát hangsúlyozandó sokszor az égisz érték. E célból akár újabb tornyot is hozzáillesztettek a városfal valamely részéhez, ahol pedig eredetileg nem állt egy sem. Az átlagos házak ezzel szemben nem kaptak olyan művészi figyelmet, mint a templomok vagy a védművek;¹⁹ sőt, épp ellenkezőleg, gyakran teljesen hiányzott egyedi ábrázolásuk. A templomok és a falak közti helyet többé-kevésbé egy kaptafára, különböző irányban futó és eltérő nagyságú tetőkkel töltötték ki, a tényleges utcaszerkezet legcsekélyebb mértékű figyelembe vétele nélkül. Mindennek a célja az volt, hogy egy sűrűn lakott, nyüzsgő település benyomását keltsék.

A jól szervezett polgári közösség harmonikus ábrázolására való törekvésként időnként a perspektivikus ábrázolás szabályainak figyelmen kívül hagyásával járt. Amíg az általában megállapítható, hogy alapvetően melyik irányból készítették a látképet, addig a több szögblől alkotott összetett nézetek, melyek segítségével az összes büszke templomot és a tornyaik közé beszuszakolt várfaltornyot ábrázolni tudták, aligha visszakovethetők.²⁰ A torzítás különösen beszédes példája Braunschweig 1671-es ostromképe (1. ábra), mely a várost nyugatról, az annak

1. ábra

Braunschweig 1671-ben, ismeretlen művész (részlet)

[Braunschweig, Städtisches Museum – a képet az intézmény hozzájárulásával közöljük]

¹⁹ Schmitt 1985: 128.

²⁰ Schmitt 1985: 128–129.

jobb oldalán sorakozó egyházi épületeket ellenben az érdekesebb, keleti oldaluk felől ábrázolja.²¹

VÁROS LÁTKÉPEK: ÜZENET ÉS INFORMÁCIÓ

A 21. századból visszatekintve egyértelmű, hogy a premodern városi látképek korukban kommunikációs eszközként funkcionáltak, és a város polgárai (illetve a látkép megrendelője) bizonyos hatást kívántak elérni a városi tér meghatározott módon történő bemutatásával. Ez leginkább az ostromképeknél kézzelfogható,²² amelyek a háborús sikerek, a dicsőség, a bölcs előrelátás és isteni beavatkozás történeteit mesélik el, de a látképek létrejöttének keletkezési körülményei talán még több finom üzenetet hordoznak.

Ez a helyzet például Peter Spitzer hatalmas méretű, másfél méteres, (2.a ábra) Braunschweiget nyugatról ábrázoló (1547-es) fametszetével, melynek elkészítéséhez négy óriási fatáblára volt szükség, hogy az egész látványt felölelő monumentális alkotás létrejöhessen.²³ A kép baloldalán az újavárosi Szent András-templom látványosan elúzlott és arányait veszttett; az optikai egyensúly fenntartásában az ábrázolás felső részét szinte teljesen kitöltő, gondosan kidolgozott címszalag segít. Ugyanakkor *Dankwarderode* vára (ma a város egyik szimbóluma) és a Szent Ulrik-templom egyáltalán nem láthatók, a várnegyedben fekvő Szent Balázs társaskáptalan egészen aprócska, a védművek és az újonnan emelt kora reneszánsz kapuk ellenben nagy hangsúlyt kaptak. Az ábrázolás e szembeötlő kompozíciója könnyedén megmagyarázható a mű létrejöttének körülményeivel.²⁴

A városi tanács 1545-ben rendelt meg egy nagy méretű látképet, amikor a város ura, Braunschweig hercege, hatalmának visszaszerzése érdekében

2.a ábra

Braunschweig Peter Spitzer 1547-es metszetén
 [Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, Topographische Sammlung, Top. 6 e
 – a képet az intézmény hozzájárulásával közöljük]

²¹ Spies (Hrsg.) 1985: II. 55 (55. sz.).

²² Pollak 2010: 605–646 (19. fejezet: *Representations of the City in Siege Views of the Seventeenth Century*).

²³ Mertens – Moderhack 1981: 57–60, illetve 5. tábla.

²⁴ Mertens – Moderhack 1981: 57f.

hadjáratot indított hercegségében, a város polgárainak jó ideje élvezett viszonylagos függetlenségét fenyegetve ezzel.²⁵ A lutheranizmust néhány évvel korábban, 1528-ban fogadták el hivatalos vallásként a városban, ami a katolikus hercegnek cseppet sem volt ínyére.²⁶ Ettől kezdve a város korábbi egyházi rendszere a feje tetejére állt: a Szent András-templomra akkoriban magasabb tornyot emeltek („*Langer Andreas*”), s az immár protestáns polgárok büszkeségére ez lett a város fő plébániatemploma, vallásuk központi épülete.²⁷ Hamarosan a braunschweigi városképből is kezdték kitörölni a katolikus elemeket: a régi piactéren álló Szent Ulrik-templomot, melyre hercegi patrónusa 1533-ban még igényt tartott, a fametszethez készült vázlat létrejötte előtt egy évvel lerombolták, a Szent Balázs kanonoktestületet pedig előbb birtokaitól fosztották meg, majd 1543-ban a protestantizmus és egy protestáns prédikátor elfogadására kényszerítették.²⁸ Így aztán Peter Spitzer látképe és az ezen ábrázolt várostopográfia a hercegi hegemonia elleni vallási és politikai állásfoglalásként olvasandó. Az üzenetet elsősorban a többi alattvalónak és a protestáns testvéreknek „címezték”,²⁹ de a mai kutatók sem hagyhatják figyelmen kívül, hiszen alapjaiban határozta meg a város ábrázolásának módját.

Noha e képi forrásoknak nem az volt a céljuk, hogy szigorú valóságshűséggel ábrázolják a premodern várost, a városi tér tanulmányozásához értékes információkat hordozhatnak. Segítségükkel, kellő óvatosság mellett rekonstruálhatjuk a város fő épületeit, sőt, esetleg néhány jellemző vonásukat is meghatározhatjuk. Előfordul, hogy a történelmi városlátképek az azóta eltűnt épületegyüttesek egyetlen fennmaradt forrásai, ahogy ez Peter Spitzer fametszetére is igaz. A kép jobb oldalán látható a Szent Cyriacus társaskáptalan a körülötte fekvő, erődített alsóvárossal, ami leginkább azért említésre méltó, mert e városrészeket 1545-ben a fenyegető ostrom hírére teljesen elpusztították (*2.b ábra*). Ez az esemény tehát a délnémet műhelyben készült fametszethez felhasznált alapminta rögzítésének *terminus ante quem*-je.³⁰

Az igen részletes, hatalmas méretű fametszetet aztán számos 16–17. századi karcolt vagy metszett városábrázolás mesterkópiájaként használták. Később, a 18. században a várárokkal körülvett, négyszögletes erődítmény építésének köszönhetően a keleti nézőpont vált a készítőik és a közönség számára érdekessé, és ekkor jelent meg a Peter Spitzerét felváltó új képi hagyomány. Braunschweiget azonban, topográfiájának gyökeres megváltozása ellenére még mintegy száz évig a már nem létező Cyriacus alsóvárossal együtt ábrázolták³¹ – egy ikonográfiai szellem volt ez, valódi tartalom nélkül.

²⁵ Spieß 1966: I. 83f; Mertens – Moderhack 1981: 58f.

²⁶ Spieß 1966: I. 81f.

²⁷ Mertens – Moderhack 1981: 58.

²⁸ Spieß 1966: I. 81f.

²⁹ Mertens – Moderhack 1981: 58.

³⁰ Mertens – Moderhack 1981: 57.

³¹ Például G. Braun és F. Hogenberg 1574-es látképe, illetve egy 1640 körülre datált, névtelen metszet. Spies (Hrsg.) 1985: II. 35 (25. sz.), 47 (37. sz.).

2.b ábra

Braunschweig Peter Spitzer 1547-es metszetén (jobboldali részlet)

Visszatérve kiindulópontunkhoz, a minta és az ábrázolások hagyományozódásának kérdését összefoglalva a következőket mondhatjuk: a valóságú megjelenés ellenére a kora újkori városlátképeket létrejöttük körülményeiből és a konvenciókból adódóan általában óvatossággal kell kezelnünk. Annak érdekében, hogy a városképekre, mint az egykor volt városi tér kutatásának forrásaira tekinthessünk, egyrészt tanácsos a lehető legteljesebb mértékben áttekinteni az adott város grafikai hagyományait, másrészt mindenképpen szükséges a rendelkezésre álló ábrázolásokat részleteikben is összehasonlítani. A nyomatok információi alapján meghatározhatók az egyes ábrázolások közötti kapcsolatok, megkülönböztethető egymástól minta és másolat.³² Mint bármilyen írott forrás esetében, a hordozott üzenet megértésének szempontjából elsődleges fontossággal bír(hat) annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy hogyan és miért jött létre a szóban forgó városábrázolás. A városlátképekből leszűrhető információk segíthetnek a történeti topográfia rekonstruálásában, és számos, más forrásokban nem szereplő részlettel egészíthetik ki a városról alkotott képünket. Az interpretációs feltételezések alátámasztásához természetesen figyelembe kell venni az írott történelem, a régészet és az építészet eredményeit is, az ábrázolások várostérképekkel való összevetése pedig lehetővé teszi a képzelet alkotta és valóságos elemek egymástól való elkülönítését.

³² Módszertani modelként: Schmitt 1991.

VÁROSALAPRAJZOK: JELLEMZŐK ÉS CSAPDÁK

A városok premodern topográfiájával foglalkozó tanulmányok egy ponton mindig a térképes adatokhoz fordulnak. Ugyanakkor tisztában kell lenni azzal, hogy a mai térképek természetesen a mai városszerkezetet tükrözik, mely a középkor óta kisebb vagy alapvető változásokon esett át. Ennélfogva a történelem az évszázadok során létrejött alaprajzokhoz nyúl, és ha szerencsés, van miből válogatni. Ehelyett nem célunk, hogy pontos topográfiai rendszerezést vagy tipológiai elemzést nyújtsunk, mindössze a térképek azon tulajdonságaira kívánjuk felhívni a figyelmet, amelyek befolyásolhatják az értelmezésüket – még ha e jellegzetességek sokszor magától értetődőek is.

Mindenekelőtt nem minden történelmi alaprajzot készítettek a valóság rögzítésének igényével: rajzolhatták őket a helyszínen, de tervezhették a rajzasztalnál is. A valóságban létezett épített környezetet csak az előbbi adja vissza, az utóbbi a későbbiekben emelendő épületkomplexumok és területfejlesztések vázlatára.³³ Mivel az ilyen vázlaton jelölt elemek nem feltétlenül vagy sokszor nem a tervezett változatban valósultak meg, ez esetben egyértelműen számolnunk kell a fikció elemeinek jelenlétével. Jellegzetesen ez a helyzet a kora újkori erődítmények rajzaival, melyek tervezése egy összetett, a stílusok és variációk széles skáláját felvonultató „műfaj” volt.³⁴ A tervek megvalósítása és a hatalmas, bonyolult földmunkák kivitelezése viszont igencsak költséges dolognak számított, s a költségeket általában úgy faragták le, hogy az eredeti terveknek csak egy részét valósították meg. Amennyiben nem ismert, hogy a rajzot milyen célból készítették, és a címe sem árulja el, mit ábrázoltak rajta, a kutatóknak csak a más forrásokkal és bizonyítékokkal való alapos összevetés segíthet eldönteni, milyen viszonyban volt az ábrázolás az épített környezettel.

Még akkor is, ha a rajzok tényleg a valóság bemutatását célozták, készítőik egyrészt leegyszerűsítették azokat, másrészt előszeretettel fordultak az absztrakció eszközeihez annak érdekében, hogy a tartalmat áttekinthetővé és értelmezhetővé tegyék.³⁵ Az alaprajzok a bemutatott részletek mennyiségét tekintve különböznek egymástól. Szűrőként alapvetően két tényező szolgált: a lépték – hiszen minél kisebb léptékű volt a rajz, annál kevesebb részletet tartalmazott az ábrázolás – és a térképészeti szándéka. Minden alaprajz-készítésre tett próbálkozás mögött konkrét cél áll, s a felvett információkat ennek függvényében választják ki (vagy hagyják el). Így például egy hadászati térkép elsősorban a város védelmi tulajdonságaira és azokra az objektumokra koncentrál, amelyek segíthetik vagy nehezíthetik a csapatok előrejutását; ha viszont olyan térképről van szó, amelyek

³³ Léteznek kevert változatok is, ilyen esetekben a helyszínen felvett térképen jelöltek a későbbiekben megvalósítandó változtatásokat, de ilyenkor a vonalak és színek különbözősége folytán általában elválaszthatók egymástól a létező és tervezett elemek.

³⁴ Böhme 2004: 48–60 (bevezető tanulmány), 281–282 (irodalomjegyzék).

³⁵ A térképészeti terminológiáira és elméleteire: Prunty – Clarke 2011: különösen 37–44.

alapján beszédtek az adót, akkor az az egyes telkeket és épületeket mutatja, különös tekintettel természetesen a tulajdonosi viszonyokra.

A várostérképek földrajzi pontossága szintén változó. Ez részint a kartográfiai technika fejlődésének tudható be, másrészt az adott korban uralkodó művészeti stílus függvénye volt. A pontosságot befolyásolták azonban olyan tényezők is, mint a felmérő képességei, a határidők, az egyéb elérhető és felhasznált források vagy egyszerűen az alkalmazott prioritások. Érdeemes megemlíteni, hogy e tekintetben akár ugyanazon a 18. századi várostérképen is különbségek lehetnek: a rajz középen pontosabb, mint a széleken.³⁶ Ha az értelmezés szempontjából alapvető fontosságú ez a tényező, akkor az a legbiztosabb, ha későbbi, 19. századi térképekhez fordulunk.

Ezek után leszögezhetjük, hogy a premodern városok topográfiai kutatásához használt városalaprajzoknak három alapvető tulajdonsággal kell rendelkezniük: a lehető legteljesebb térbeli pontosságra törekvő felmérésen alapuljanak, részletesen mutassák be a várost, és az ipari forradalom előtti időből származzanak, amikor a városok képe még nem változott meg gyökeresen.³⁷ Ilyen típusú rajzok a korai kataszteri térképek, amelyek a 19. századtól Európa legtöbb országában léteztek, és amelyeket az ingatlanadók megállapítása céljából készítettek.³⁸ Ezeknek a rajzoknak kell tehát mindenféle rekonstrukció és térképelemzés kiindulópontjául szolgálniuk.

VÁROSALAPRAJZOK: A KORAI KATASZTERI TÉRKÉPEK

Az a vélemény, miszerint a 19. századi térképek – mivel az iparosítás és a világháborúk előtt keletkeztek – a középkori városképet eredeti formájában mutatják be,³⁹ az egyre kifinomultabb régészeti módszerek térnyerése mellett ma már nem tartható. Így mindenekelőtt azt kell meghatároznunk, hogy a kataszteri térképek segítségével milyen messzire mehetünk vissza a múltba?⁴⁰ Nem kétséges, hogy erre a kérdésre nem adható általános érvényű válasz, még akkor sem, ha egy konkrét város adott időpontban felvett kataszteri térképét vesszük a kezünkbe. A felmérés időpontjában a városkép századokkal azelőtt és újonnan emelt épületekből állt, azaz például a középkori városfalak maradványai együtt léteztek az abszolutista állam adminisztrációt szolgáló épületeivel. Ezért aztán hasznos, ha a városrajzot mintegy palimpszesztként kezeljük: egy olyan pergameniratként,

³⁶ Mint például a C. C. Voigt által készített, 1782-es *Grundriss der Stat Quedlinburg*. in: Ehbrecht et al. (Hrsg.) 2006: 2.1 tábla.

³⁷ Heineberg 2000: 209–220.

³⁸ Kain – Baigent 1992.

³⁹ Ehbrecht 2006.

⁴⁰ *How far back? The use of cadastral maps in reconstructing the urban past* címmel szervezett szekciót Szende Katalin és Jacinta Prunty Rómában, a 2008-as *Descriptio Urbis* konferencián. A programra: ICHT Newsletter 2009: 22–23.

amelynek bizonyos részeit törölték, majd pedig új szövegrészek beírásával aktualizálták.⁴¹ Megfelelő módszerekkel azonban a törölt szöveg előhívható.⁴²

Egy térképre tekintve azonosíthatjuk az utcaserkezetet, az egyes telektulajdonok határait, megállapíthatjuk, hogy a telkeket építkezésre, kertként vagy udvarként hasznosították-e. Ezek az elemek azonban különböző mértékű változásoknak vannak kitéve, így időbeli állandóságuk is eltérő: amíg egy melléképületet bármikor lebonthattak, és viszonylag könnyedén udvarrá alakíthatták a területet, egy utca képét, ahol több olyan tulajdonos telke feküdt, akiknek jogai és érdekei összefonódtak, csak nagy nehézségek árán lehetett megváltoztatni. A 19. században például, amikor a szállítás technikai fejlődése következtében sok város közlekedési infrastruktúráját kellett modernizálni, gyakran a létező telkek hosszanti irányú átvágásával létesítettek új utcákat,⁴³ de az eredeti alaprajz megváltozásához hozzájárulhattak a várostüzek vagy a háborúk okozta pusztulások is. A morfológiai struktúrákban ugyanakkor általában megőrződtek a városok korábbi jellegzetes vonásai.

A németországi Quedlinburg 1902-re datált térképe (3.a ábra),⁴⁴ korai és igen pontos felméréseken alapul. Ráadásul a városban az iparosodás igen lassan ment végbe, és csak a külvárosokban volt igazán tetten érhető, így történeti szemmel is jól olvasható. Tisztán láthatók a délen fekvő ipari létesítmények (A) és a vasútállomás (B), ugyanakkor jól felismerhető a középkori eredetű nagyobb topográfiai egységek hármasszerkezete: a várhegy és a bencés apátság (C), a belváros (*Altstadt*, D), valamint az újváros (*Neustadt*, E), illetve kirajzolódik a két, középkori falakon kívül kialakult előváros (F, G) is.

A képi forrás ezen felül lehetővé teszi az ezeken az egységeken belüli további differenciálást is (3.b ábra).⁴⁵ A belváros délkeleti részén a malompatak egyik ága, miután elhagyta a *Steinbrücke* (Kőhíd) utcát, egy mesterséges kanyarral valószínűsíthetően a *Pölle* (Tó) utca vonalát követve (ehelyütt lásd a szokatlan telekserkezetet) kelet felé fordult. Ez a forma, valamint a belváros utcaserkezete azt sugallja, hogy ez a városrész különböző szakaszokban fejlődött. A kőhíd és a mocsaras terület létrejöttére az említett utcaneveken túl a régészeti leletek – az utca alatt megtalált kőserkezet – és a szintvonalak is utalnak, így tehát egyértelmű, hogy az eredetileg kisebb belváros kiterjesztésével van dolgunk.⁴⁶

⁴¹ Conzen 2004: 51.

⁴² Kiváló bevezető elemzést nyújt a térképelemzés, a történeti térképek és városalaprajzok használatának problémáira és lehetőségeire: Prunty – Clarke 2011: 46–92 (B szekció).

⁴³ Például Quedlinburg-ban a *Mummental* utca, lásd 4. ábra.

⁴⁴ Ehbrecht et al. (Hrsg.) 2006: 1.1 tábla.

⁴⁵ Ehbrecht et al. (Hrsg.) 2006.

⁴⁶ Ehbrecht et al. (Hrsg.) 2006: 4. tábla (a városnövekedés fázisai).

3. ábra

a) *Quedlinburg 1902-ben*
A Deutscher Historischer Städteatlas 1. kiadványából (Quedlinburg, 1.1 tábla)

b) *Quedlinburg 1902-ben (részlet)*

A kataszteri térképek egyéb kartográfiai forrásokkal való kombinálása nagymértékben kiszélesíti a régmúlt topográfiájára vonatkozó ismereteinket. A magyarországi Sopron (történeti nevén Ódenburg) 19. századi térképe például a belső falak körül egy igen széles promenádót jelöl (4.a ábra), amely egy 1700-as alaprajz segítségével válik értelmezhetővé, ahol ugyanezen a helyen árkot, tavat és egyéb vízfolyásokat láthatunk (4.b ábra). Ez utóbbin ugyanakkor a Szent Mihály-templom az északi falakon kívülre került, míg a kataszteri térkép a helyes topográfiai elrendezést mutatja.

A történeti forrásokat ismerő kutató számára aligha meglepő, hogy a csak egyetlen forrásból származó információt nem szabad teljesen megbízhatónak tekinteni. Minél több forrás, minél több nézőpontból vet fényt a kutatás tárgyára, annál kevésbé kérdőjelezhetők meg annak eredményei. Ugyanez áll a történeti térképekre a városképek rekonstruálásakor: amikor csak lehetőséget nyújtanak rá az elvégzett ásátások, a kartográfiai adatokat régészeti bizonyítékokkal kell alátámasztani. A régészet és a történeti városszalaprajzok egymásnak tökéletes kiegészítői, de egymással nem helyettesíthetők. (Természetesen az állandó beavatkozások és építkezések következtében a városok csak kicsiny része áll(t) régészeti feltárás alatt, és nyújt értékelhető bizonyítékot.)

4. ábra

a) Sopron/Ódenburg 1856-ban (részlet)
A Magyar Várostitörténeti Atlasz 1. kiadványából (Sopron, A.1 tábla)

*b) Sopron/Ödenburg 1700-ban (részlet)
A Magyar Várostitörténeti Atlasz 1. kiadványából (Sopron, C.4.1 tábla)
[Soproni Múzeum, SOM-KP 54.509.1]*

VÁROSKÉP- ÉS ALAPRAJZ-KIADÁS

Egy meglehetősen komoly hátulütője van annak, ha a 19. századi kataszteri térképeket premodern városi tér rekonstrukciójához kívánjuk használni: az eredeti rajzok általában nagy, 1:100 vagy 1:250 léptékben készültek. Ennek következtében gyakran óriási és nehezen kezelhető papírlapokkal van dolgunk, amelyek egy-egy városnak csak valamelyik részletét ábrázolják, vagyis az egész több részletben férhető csak hozzá. Használatukat nemcsak az nehezíti, hogy a letűnt kartográfiai hagyomány eme törekeny emlékeivel állagvédelmi okokból igen körültekintően kell bánni, de az is, hogy feldolgozásuk – minthogy az ilyen alaprajzok hosszú ideig voltak használatban – a folyamatos ingatlanügyletekből adódó számos bejegyzésnek és javításnak köszönhetően hatalmas munkával jár. Ezen okokból a 19. századi kataszteri térképeket a velük való munka során újra kell rajzolni, ami még a hivatásos térképrajzoló számára is mérhetetlenül időigényes feladat.

Újrajzolásuk és kinyomtatásuk, azaz elérhetővé tételük ötlete – nem utolsó sorban a városképekkel és egyéb forrásokkal együtt történő használat céljából – nem új keletű a történészek, geográfusok, régészek és művészettörténészek körében; már az 1950-es években, a második világháborús pusztításoktól indítva megfogalmazódott. Az 1960-as években bevezetésre kerültek a legfontosabb

kartográfiai irányelvek, amelyeket a Nemzetközi Várostartörténeti Bizottság (*International Commission for the History of Towns*, ICHT) foglalt írásba annak érdekében, hogy biztosítsák a szóban forgó térképek összehasonlíthatóságát.⁴⁷ Azóta a különböző nemzeti történeti városatlasz-projektek nagy sikerrel dolgoznak az anyag közvételén, így napjainkig Európa mintegy ötszáz településének városatlasza került hús nemzeti projekt keretében publikálásra.⁴⁸ Ezen igen produktív és hasznos vállalkozás legutóbbi fejleménye a *Magyar Várostartörténeti Atlasz* projekt megszületése, melynek létrejöttével megszűnt a Románia és Ausztria közt eddig tátongó földrajzi szakadék, s az atlaszprojektek által lefedett terület immár Írországtól egészen a Fekete-tengerig terjed.⁴⁹

Éppen ezért hatalmas mérföldkő a *Magyar Várostartörténeti Atlasz* első kötetének megjelenése, mely a ma az osztrák határ közelében fekvő Sopron (Ödenburg) atlasza.⁵⁰ A földrajzi elhelyezkedés leírása után a szöveg Sopron fejlődési fázisait mutatja be, a Borostyán-úton fekvő római kori kereskedelmi központtól a középkori szabad királyi városon át egészen a mai településig. A város eredeti alaprajza, településszerkezeti elemei, a külvárosi fejlődés jellegzetességei és a belső változások mind részletesen bemutatásra kerülnek, különös tekintettel a teleszerkezet alakulására. Az atlasz készítői a táblákat három sorozatba osztották.⁵¹ Az „A sorozat” a városalaprajzokat, az ICHT ajánlásaiba foglalt anyagokat, illetve más *Várostartörténeti Atlasz* projektek eredményeit – többek között Sopron 19. századi, 1:2500 méretarányú kataszteri térképét – gyűjti össze. A „B sorozat” huszonhat tematikus térképet tartalmaz magyar és angol nyelvű jelmagyarazattal, melyek közül több a forrásokból szívos munkával kigyűjtött adatokat dolgoz fel, és vetít térképre. Ezek a rajzok a hozzájuk kapcsolódó értelmező szövegekkel impozáns képet nyújtanak Sopron társadalmi topográfiájáról, demográfiájáról, épületeinek értékéről és a telektulajdonlások alakulásáról. Mások anyagi kultúrára vonatkozó információkat vizualizálnak, így például – modern alaprajzok alapján – bemutatják az épületek típusait, magasságát és korát. A „C sorozat” olyan rekonstrukciós rajzokat sorakoztat fel, amelyek a korai városfejlődés, valamint a különböző levéltárakból és könyvtárakból összegyűjtött történeti városképek, alaprajzvázlatok és térképek régészeti értelmezéseit illusztrálják. Legtöbbjükhöz az ábrázolások pontosságára, illetve a művészi szabadságból eredő elemekre vonatkozó kritikai megjegyzések társulnak, de olvashatunk Sopron történeti topográfiájáról, sőt, a munka egy történeti topográfiai „lexikont”, azaz a középületek, templomok, utcanevek inventáriumát is tartalmazza.

⁴⁷ Conzen 2008; Clarke 2008.

⁴⁸ Az összes ICHT irányelvek szerint készített történeti városatlasz megtalálható egy folyamatosan frissített, interneten hozzáférhető listában: Opll (Hrsg.) 2011.

⁴⁹ *Städtegeschichteatlas Rumäniens 2000–; Österreichischer Städteatlas 1982–2008*. (Az utóbbi DVD formában is hozzáférhető. A szerk.)

⁵⁰ Jankó – Kücsán – Szende (szerk.) 2010.

⁵¹ Jankó – Kücsán – Szende (szerk.) 2010: A, B, C-sorozat.

Az atlaszprojektek, köztük a magyar is,⁵² számos város anyagát dolgozták és dolgozzák fel, így a későbbi történeti topográfiai kutatások számára sok szempontból szilárd forrásbázist biztosítanak. Noha közös történetük ellenére a nemzeti atlaszprojektek a kutatás és a térképek elkészítése során felmerülő problémákra néhány ponton eltérő, egyéni megoldásokat találtak,⁵³ az alapeljárás mindenütt ugyanaz: az összehasonlíthatóságot lehetővé tevő irányelvek alapján létrehozzák a térképek és képi források adatbázisát, így pedig lényegesen többet nyújtanak az egyes városok térbeli fejlődésébe való betekintésnél. Újabban a történettudományban már a térbeli jelenségek városatlaszok segítségével lefolytatott összehasonlító vizsgálatára is van példa.⁵⁴

* * *

E tanulmánnyal azok számára szeretnénk volna hasznos ötleteket adni, akik kutatásaikhoz mindeddig kevésbé használták a térképes és képi forrásokat; a lehetőségek széles tárházából mintegy útmutatóul, példaképpen emeltünk ki néhányat. Természetesen, ahogy minden más forrás esetén, nem csak a képekben és rajzokban rejlő lehetőségekkel, de használatuk korlátaival is tisztában kell lennünk, kritikus szemmel kell olvasnunk őket. A problémák hangsúlyozása azonban semmi esetre sem tántoríthat el minket e dokumentumok rendszeres használatától. Ahogy azt a várostörténeti atlaszok mutatják, a városképek és alaprajzok olyan források, amelyek önmagukban is gyümölcsözően alkalmazhatók településeink történelmi városképének tanulmányozásakor. A maga módján mindkét elemzett műfaj nagyban hozzájárul ahhoz, hogy a kora újkori, esetenként középkori városi tér jellegzetességeit megismerhessük.

A forráskritikát érintő kérdések nem sokban különböznek az írott források használatával kapcsolatban felmerülő problémáktól: mikor, ki és milyen céllal alkotta ezeket? A történeti topográfiai elemzéshez felhasználható anyagot az elérhető források összességének szisztematikus áttekintésével kell megtalálnunk. E tekintetben felbecsülhetetlen képi és kartográfiai bizonyíték került feldolgozásra a várostörténeti atlaszok egyre bővülő számú kötetekben.

Fordította: *Kondor Márta – Majorossy Judit*

⁵² A Magyar Várostörténeti Atlasz további készülő kötetei: egyrészt Sátoraljaújhely, Kecskemét, illetve Buda (1686-ig), amelyek az OTKA 2004–2008 között zajló kutatásfinanszírozási program keretében már elkészültek, és csupán kiadásra várnak; másrészt Buda (1686–1848), Kőszeg, Miskolc, Pécs, Szeged és Vác atlasza, amelyek egy 2010 és 2013 között zajló, szintén OTKA-program keretében készülnek. (A szerk.)

⁵³ Conzen 2008; Clarke 2008.

⁵⁴ Például Johanek 1997, 2001; illetve Terry Slater és Anngret Simms legújabb kutatásai a városatlaszokra alapozva: Simms 2006.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bachmann, Friedrich 1965: *Die alten Städtebilder. Ein Verzeichnis der graphischen Ortsansichten von Schedel bis Merian*. 2. unveränderte Auflage. Stuttgart.
- Behringer, Wolfgang 1999: Die großen Städtebücher und ihre Voraussetzungen. In: Behringer, Wolfgang – Roeck, Bernd (Hrsg.): *Das Bild der Stadt in der Neuzeit 1400–1800*. München, 81–93.
- Besing, Thomas 1999: Produktion und Publikum – Aspekte der Herstellung, Verbreitung und Rezeption frühneuzeitlicher Stadtdarstellungen. In: Behringer, Wolfgang – Roeck, Bernd (Hrsg.): *Das Bild der Stadt in der Neuzeit 1400–1800*. München, 94–100.
- Böhme, Horst Wolfgang 2004: *Wörterbuch der Burgen, Schlösser und Festungen*. Stuttgart.
- Clarke, Howard B. 2008: Joining the Club: A Spanish Historic Towns Atlas? *Imago Temporis. Medium Aevum* (2.) 27–43.
- Conzen, Michael R. G. 2004: Urban Morphology: A Geographical Approach. In: Conzen, Michael P. (ed.): *Thinking about Urban Form. Papers on Urban Morphology, 1932–1998*. Bern, 47–49.
- Conzen, Michael P. 2008: Retrieving the Pre-industrial Built Environments of Europe: the Historic Towns Atlas Programme and Comparative Morphological Study. *Urban Morphology* (12.) 2. 143–156.
- Ehbrecht, Wilfried et al. (Hrsg.) 2006: *Quedlinburg*. (Deutscher Historischer Städteatlas 1.) Münster.
- Ehbrecht, Wilfried 2006: 30 Jahre Westfälischer Städteatlas. Ein regionaler historischer Städteatlas im Kontext europäischer Forschung. In: *Westfälischer Städteatlas*. Lieferung IX. Altenbecken, 2.4 Der Kataster [oldalszámolás nélkül].
- Fausser, Alois 1978: *Repertorium älterer Topographien. Druckgraphik von 1486 bis 1750*. I–II. Wiesbaden.
- Heineberg, Heinz 2000: *Grundriß Allgemeine Geographie: Stadtgeographie*. Paderborn.
- ICHT Newsletter 2009 = *Newsletter of the International Commission for the History of Towns* (30.) <http://www.historiaurbium.org/english/Bulletin30-2008.pdf> (Letöltés: 2011. október 5.)
- Jacob, Frank-Dietrich 1982: *Historische Stadtansichten: Entwicklungsgeschichtliche und quellenkundliche Momente*. (Zur Quellenkunde und Quellenkritik der historischen Stadtansicht.) Leipzig.
- Jankó, Ferenc – Kücsán, József – Szende, Katalin (szerk.) 2010: *Sopron / Ödenburg*. (Magyar Várostarténeti Atlasz 1. / Hungarian Atlas of Historic Towns No. 1.) Sopron.
- Johanek, Peter 1997: Residenzenbildung und Stadt bei geistlichen und weltlichen Fürsten im Nordwesten Deutschlands. *Historia Urbana* (5.) 1. 91–108.
- Johanek, Peter 2001: „Ostkolonisation“ und Städtegründung – Kolonialstädte in Ostmitteleuropa? In: Gründer, Horst – Johanek, Peter (Hrsg.): *Kolonialstädte – Europäische Enklaven oder Schmelztiegel der Kulturen?* (Europa – Übersee 9.) Münster, 27–50.
- Junk, Heinz-Karl 1984: Zur Zuverlässigkeit von Katasterkarten des 19. Jahrhunderts und historischen Stadtansichten. In: Bakker, Folkert J. et al. (Hrsg.): *Stad in Kaart. Voordrachten gehouden op het Congres „De Historische Stadsplattegrond – Spiegel van Wens en Werkelijkheid, Groningen 18–19.11.1983*. Alpen aan den Rijn, 71–94.

- Kain, Roger J. P. – Baigent, Elizabeth 1992: *The Cadastral Map in the Service of the State*. Chicago – London.
- König, Burghard (Hrsg.) 2006: *Cultural Turns. Neuorientierungen in den Kulturwissenschaften*. Reinbek.
- Linden, Fons van der 1983: *DuMont's Handbuch der grafischen Techniken*. Köln.
- Marsch, Angelika 2010: *Friedrich Bernhard Werner, 1690–1776. Corpus seiner europäischen Städteansichten, illustrierten Reisemanuskripte und der Topographie von Schlesien und Böhmen–Mähren*. Weißenhorn.
- Mertens, Jürgen – Moderhack, Richard 1981: *Die Geschichte der Stadt Braunschweig in Karten, Plänen und Ansichten*. Braunschweig.
- Michalski, Sergiusz 1999: Vom Himmlichen Jerusalem bis zu den Veduten des 18. Jahrhunderts – Symbolik und Darstellungsparadigmen der Stadtprofilansichten. In: Behringer, Wolfgang – Roeck, Bernd (Hrsg.): *Das Bild der Stadt in der Neuzeit 1400–1800*. München, 46–55.
- Oppl, Ferdinand (Hrsg.) 2004: *Bild und Wahrnehmung der Stadt*. (Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas 19.) Linz.
- Oppl, Ferdinand (Hrsg.) 2011: *Liste der europäischen Städteatlanten*. <http://www.wien.gv.at/kultur/archiv/kooperationen/lbi/staedteatlas/bibliographie/index.html> (Letöltés: 2011. január 19.)
- Österreichischer Städteatlas* = Wiener Stadt- und Landesarchiv – Ludwig Boltzmann Institut für Stadtgeschichtsforschung (Hrsg.) 1982–2008: *Österreichischer Städteatlas*. Wien.
- Pollak, Martha 2010: *Cities at War in Early Modern Europe*. Cambridge.
- Prunty, Jacinta – Clarke, Howard B. 2011: *Reading the Maps. A Guide to the Irish Historic Towns Atlas*. Dublin.
- Schmitt, Michael – Luckhardt, Jochen 1982: *Realität und Abbild in Stadtdarstellungen des 16.–19. Jahrhunderts. Untersuchungen am Beispiel Lippstadt*. (Beiträge zur Volkskultur in Nordwestdeutschland 31.) Münster.
- Schmitt, Michael 1985: Town Views Seen as a Source of Urban History. *Universitas* (27.) 2. 125–129.
- Schmitt, Michael 1991: *Das Stadtbild in Druckgraphik und Malerei. Neuss 1477–1900*. (Städteforschung Reihe C, Quellen 5.) Köln.
- Simms, Anngret 2006: An International Research Project: The Atlas of Historic Towns. *Historia Urbium Bulletin* (27.) 24–30. http://www.historiaurbium.org/general/Bulletin27_2006.pdf (Letöltve: 2011. október 20.)
- Spânu, Anda-Lucia 2011: Archives, Libraries and Museums from Romania: Knowledge Management of Special Collections of Historical Images of Towns. Paper presented on the CIDOC: Knowledge Management and Museums at Brukenthal National Museum Conference, Sibiu, 4–9 September 2011. (Kézirat.)
- Spies, Gerd (Hrsg.) 1985: *Braunschweig. Das Bild der in 900 Jahren. Geschichte und Ansichten*. I–II. Zweite, durchgesehene Auflage. Braunschweig.
- Spieß, Werner 1966: *Geschichte der Stadt Braunschweig im Nachmittelalter. Vom Ausgang des Mittelalters bis zum Ende der Stadtfreiheit (1491–1671)*. I–II. Braunschweig.

Städtegeschichteatlas Rumäniens = Academia Română Comisia de Istorie a Oraselor din România (Hrsg.) 2000–: *Städtegeschichteatlas Rumäniens – Atlas istoric al oraselor din România*. Bukarest.

Szende Katalin 2004: „Innen-“ und „Außensicht“. Das Bild der ungarischen Städte vom Spätmittelalter bis zur Mitte des 16. Jahrhunderts. In: Opll, Ferdinand (Hrsg.): *Bild und Wahrnehmung der Stadt*. (Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas 19.) Linz, 241–264.